

LINGVOKULTUROLOGIYA: TIL VA MADANIYAT INTEGRATSIYASINING NAZARIY-METODOLOGIK TADQIQI

Raxmatullayeva Xadicha Hasan qizi

O'zDJTU, Ingiliz tili birinchi fakulteti, 3-bosqich talabasi

Xakimboyeva Ozoda Kalandarovna

O'zDJTU, Umumiy Tilshunoslik kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslikning antropotsentrik yo'nalishlaridan biri bo'lgan lingvokulturologiya sohasining fundamental asoslari tadqiq etiladi. Maqolada til va madaniyat o'rtasidagi dialektik aloqa, lisoniy dunyo manzarasining shakllanish mexanizmlari hamda milliy mentalitetning tilda aks etish qonuniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida konsept, lingvokulturrema va lakuna kabi tayanch tushunchalarning mazmun-mohiyati o'zbek va jahon tillari misolida yoritiladi. Maqola so'ngida tilshunoslikning ushbu tarmog'i kelajakda millatlararo muloqot va tarjimashunoslik sohalarida tutadigan o'rni haqida ilmiy xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: Lingvokulturologiya, antropotsentrizm, lisoniy dunyo manzarasi, madaniy konsept, lingvokulturrema, milliy mentalitet, kognitiv tilshunoslik, lakuna, frapemiya, madaniy kod.

Insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida fanlararo integratsiya jarayoni tobora jadallashib bormoqda. Xususan, tilshunoslik fani o'zining an'anaviy grammatik chegaralaridan chiqib, inson ruhiyati, jamiyat va madaniyat bilan uzviy bog'liqlikda o'rganilmoqda va tahlil qilinmoqda. Til endilikda faqatgina axborot yetkazish vositasi emas, balki xalqning tarixiy xotirasi, qadriyatlar tizimi va olamni anglash usuli sifatida talqin etilmoqda. Aynan shu ehtiyoj natijasida XX asr oxirlariga kelib lingvokulturologiya fani mustaqil soha sifatida shakllandi.

Lingvokulturologiya tilshunoslik va madaniyatshunoslik fanlari chorrahasida vujudga kelgan bo'lib, u til birliklarida muhrlangan madaniy-semantik ma'nolarni o'rganadi. Ushbu soha "Til qanday tuzilgan?" degan savoldan ko'ra, "Til xalq madaniyatini qanday ifodalaydi va saqlaydi?" degan savolga javob izlaydi. Mazkur tadqiqotning maqsadi lingvokulturologiyaning nazariy asoslarini ko'rib chiqish va uning zamonaviy lisoniy tadqiqotlardagi ahamiyatini ochib berishdan iborat.

Lingvokulturologiyaning ildizlari antik davr faylasuflariga borib taqalsa-da, uning ilmiy asoslari XIX asrda Vilgelm fon Humboldt tomonidan ishlab chiqilgan. U "Til – xalq ruhining tashqi ko'rinishidir; xalqning tili uning ruhidir, xalqning ruhi esa uning tilidir" degan g'oyani ilgari surgan. Keyinchalik bu qarashlar Eduard Sepir va Benjamin Lee Whorf tomonidan ishlab chiqilgan "lisoniy nisbiylik" nazariyasida o'z aksini topdi.

Hozirgi zamon tilshunosligida ustunlik qilayotgan antropotsentrik paradigma tilni inson faoliyatidan ajratib tasavvur etib bo'lmasligini ta'kidlaydi. Ushbu yondashuvga ko'ra, til insonning dunyo haqidagi bilimlarini shakllantiruvchi asosiy vositadir. Lingvokulturologiya aynan shu nuqtada kognitiv tilshunoslik bilan tutashadi: kognitiv tilshunoslik inson ongida bilimlar qanday shakllanishini o'rgansa, lingvokulturologiya bu bilimlarning madaniyat bilan bog'liq jihatlarni tadqiq etadi.

Har bir xalq o'z tili orqali dunyoni o'ziga xos tarzda ifodalaydi. Bu hodisa ilmiy adabiyotlarda "lisoniy dunyo manzarasi" deb yuritiladi. Real olam (tabiat, predmetlar,

hodisalar) barcha uchun umumiy bo'lishi mumkin, ammo uning inson ongida aks etishi va tilda ifodalanishi turli xalqlarda farqlanadi.

Masalan, o'zbek xalqi uchun "non" tushunchasi oddiy oziq-ovqat mahsuloti emas, balki muqaddaslik, baraka va rizq ramzidir. Shu bois o'zbek tilida non bilan bog'liq ko'plab iboralar, maqollar va taqiqlar mavjud ("Nonni yerga qo'yma", "Non urib ketsin"). G'arb madaniyatida esa non ko'proq kundalik iste'mol mahsuloti yoki iqtisodiy farovonlik ramzi sifatida talqin etiladi.

Lisoniy dunyo manzarasi geografik muhit bilan ham uzviy bog'liq. Masalan, shimoliy hududlarda yashovchi xalqlar qorning turli holatlari uchun ko'plab alohida so'zlarga ega, chunki bu ularning hayot faoliyati uchun zarur. Cho'l hududlarida yashovchi xalqlar esa tuya bilan bog'liq ko'plab terminlardan foydalanadilar. Bu holat tilning boy yoki kambag'alligini emas, balki xalqning hayotiy ehtiyojlari til tizimida qanday aks etishini ko'rsatadi.

Lingvokulturologik tahlilning asosiy vositalaridan biri – konsept tushunchasidir. Konsept bu faqat so'zning lug'aviy ma'nosi emas, balki uning atrofida shakllangan hissiyotlar, tarixiy xotiralar va qadriyatlar majmuidir. Ilmiy tadqiqotlarda (masalan, V. Maslova va S. Vorkachyov ishlarida) konsept uch qatlamdan iborat deb qaraladi: tushunchaviy (faktik) qatlam, obrazli qatlam va qadriyat qatlam. Masalan, o'zbek mentalitetidagi "oila" konsepti kattalarga hurmat, mahalla qadriyatlari va avlodlar davomiyligi kabi jihatlarni o'z ichiga oladi, G'arb madaniyatida esa u ko'proq individual erkinlik va huquqiy munosabatlar bilan bog'lanadi.

Lingvokulturrema – bu tilda ifodalangan madaniy ma'no birligidir. Bunga maqollar, matallar, frazeologizmlar va diniy iboralar kiradi. Ayniqsa, frazeologizmlar lingvokulturologiyaning "oltin fondi" hisoblanadi, chunki ularda xalqning uzoq yillik tajribasi va kuzatuvlari mujassam bo'ladi ("burni ko'tarilmoq", "ikkita kemanding boshini tutmoq").

Lingvokulturologiyaning muhim tushunchalaridan yana biri – lakuna hisoblanadi. Lakuna bir tilda mavjud bo'lgan tushunchaning boshqa tilda muqobili bo'lmasligini anglatadi. Bu hodisa xalqlar o'rtasidagi madaniy farqlarni yaqqol namoyon etadi. Masalan, o'zbek tilidagi "andisha", "duo", "hayitlik" kabi so'zlarni boshqa tillarga birgina so'z bilan to'liq ifodalash mushkul. Bunday hollarda kengroq izoh berish zarur bo'ladi, ayniqsa badiiy tarjimada bu muammo yanada dolzarblashadi.

Har bir til o'z so'zlashuvchilari uchun muayyan ijtimoiy xulq-atvor me'yorlarini belgilaydi. Lingvokulturologiyada o'rganiladigan "til etiketi" milliy mentalitetning muhim ko'rsatkichidir. Masalan, o'zbek tilida "aka", "opa", "tog'a" kabi qarindoshlik terminlarining begonalarga nisbatan ham qo'llanishi jamoaviylik ruhini ifodalaydi. G'arb tillarida esa, aksincha, rasmiylik va masofa saqlash ustunlik qiladi.

Bugungi kunda lingvokulturologiya yangi yo'nalishlar bilan boyib bormoqda. Jumladan, internet-lingvokulturologiya raqamli makonda shakllanayotgan yangi madaniy kodlarni o'rganadi, siyosiy lingvokulturologiya esa siyosiy diskursda qo'llaniladigan milliy va g'oyaviy konseptlarni tahlil qiladi. Qiyosiy lingvokulturologiya esa turli tillardagi madaniy birliklarni solishtirish orqali umumiy va o'ziga xos qadriyatlarni aniqlashga xizmat qiladi.

Globalashuv jarayoni tillar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni kuchaytirmoqda. Chet tillar bilan birga boshqa madaniy konseptlar ham kirib kelmoqda. Bu esa milliy o'zlikni saqlash masalasini yanada dolzarb qiladi. Lingvokulturologik tadqiqotlar milliy tilning

boy imkoniyatlarini namoyon etish orqali unga bo'lgan hurmatni oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, lingvokulturologiya til va inson o'rtasidagi murakkab va chuqur bog'liqlikni o'rganadigan muhim ilmiy sohadir. Til nafaqat aloqa vositasi, balki millatning dunyoqarashi, madaniyati va tarixiy tajribasini aks ettiruvchi tizimdir. Lingvokulturologik yondashuv orqali nafaqat o'z tilimizning boyligini anglaymiz, balki boshqa xalqlarning madaniyatini ham chuqurroq tushunishga erishamiz. Bu esa bugungi globallashuv sharoitida madaniyatlararo muloqot va o'zaro hurmatni mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Maslova V.A. (2001). Lingvokulturologiya. Moskva: Akademiya.
2. Mahmudov N. (2012). Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... O'zbek tili va adabiyoti.
3. Ter-Minasova S.G. (2000). Yazik i mejkulturnaya kommunikatsiya. Moskva: Slovo.
4. Humboldt W. von. (1988). On Language. Cambridge University Press.
5. Safarov Sh. (2008). Kognitiv tilshunoslik. Jizzax: Sangzor.
6. Wierzbicka A. (1997). Understanding Cultures through Their Key Words. Oxford.
7. Vorobyov V.V. (1997). Lingvokulturologiya (teoriya i metodi). Moskva.
8. Nurmonov A. (2002). Struktur tilshunoslik: ildizlari va yo'nalishlari. Toshkent.
9. Sepir E. (1921). Language: An Introduction to the Study of Speech. New York.
10. Usmanov S. (1972). Umumiy tilshunoslik. Toshkent: O'qituvchi.